

СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЇВ В МІЗОЦЬКОМУ ГЕТТО

Р. Ю. Михальчук

Рівненський державний гуманітарний університет

r.mykhalchuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>

Ключові слова: Голокост, гетто, Мізоч, антисемітизм, Волинь-Поділля, меморіальна книга, усна історія.

В статті висвітлено становище євреїв під час перебування в мізоцькому гетто. Антисемітські заходи перетворювали жертв Голокосту в об'єкт принижень та експлуатації, створювали ґрунт для знущань та переслідувань. При застосуванні єврейської праці економічна експлуатація загрожувала здоров'ю та життю робітників. Грабунок бранців гетто став одним із засобів позбавлення умов для їхнього існування, адже такі умови унеможлилювали матеріально підтримувати власне життя. Носіння спеціальних позначок принижувало євреїв, перетворювало на соціальних ізгоїв. Євреїв дегуманізовано та перетворено в об'єкт принижень. Перебування в гетто було не лише фізичним випробуванням, а й моральним. Врешті, як і всі утворені гетто, Мізоцьке гетто було розгромлено. Після вбивства євреїв в жовтні 1942 р. єврейська громада Мізоча перестала існувати і вже не змогла відновитися.

THE SITUATION OF JEWS IN THE GHETTO OF MIZOCH

R. Mykhalchuk

Rivne State University of Humanities

Key words: Holocaust, ghetto, Mizoch, anti-Semitism, Volyn-Podillya, memorial book, oral history.

The article describes the situation of Jews during their stay in the Mizoch ghetto in March-October 1942. Anti-Semitic measures in the ghetto turned the victims of the Holocaust into an object of humiliation and exploitation, created a ground for bullying and persecution.

The prisoners of the ghetto got there already robbed, because it was not possible to take all the property with them. Living conditions were difficult in overcrowded houses. Sanitary conditions were unsatisfactory. In the use of Jewish labor, economic exploitation threatened the health and lives of workers.

The looting of ghetto prisoners became one of the means of depriving them of the conditions for their existence, as such conditions made it impossible to support their own lives. Wearing special badges humiliated Jews and turned them into social outcasts. Other restrictions include a ban on eating meat, raising pets and poultry. Such conditions forced them to look for different ways out of the situation, in particular through illegal trade with local non-Jews. Illegal trade could eventually lead to the deaths of Jews. Often in the context of the food crisis, ghetto prisoners in search of food tried to move to the «Aryan» side. Young children and teenagers did the most. Jewish homes could not be a safe haven for them, as Ukrainian police often searched them. Jews were dehumanized and humiliated. Being in the ghetto was not only a physical or a moral ordeal.

Eventually, like all established ghettos, the Mizoch ghetto was destroyed. After the murder of the Jews in October 1942, the Jewish community of Mizoch ceased to exist and could no longer recover.

Антисемітські плани здійснення Голокосту включали не лише вбивство жертв, а й їхнє антиправове становище. Одним з методів приниження та експлуатації євреїв стала їхня сегрегація в за-

мкнених кварталах – гетто. Ізоляція на локальному просторі жертв Голокосту підкреслювала їхній безправний статус.

Питання утворення та функціонування мі-

зоцького гетто привертало увагу науковців, насамперед як кінцевий етап реалізації Голокосту в Мізочі. Першою спробою висвітлити це питання у форматі окремої книги стала монографія Романа Михальчука про містечко Мізоч під час німецької окупації та перше повоєнне десятиріччя радянської дійсності, де зокрема висвітлено трагедію єврейської спільноти, звернену увагу на заходи окупантів щодо жертв геноциду та політику щодо неєврейського населення¹. У статтях про Голокост в містечку² висвітлено поневіряння євреїв під час Голокосту, їхнє перебування в гетто до його розгрому в жовтні 1942 р., поведінку місцевих жителів щодо жертв геноциду тощо. Також проаналізовано становище євреїв в рівненському гетто³ та інших гетто на теренах генеральної округи «Волинь-Поділля»⁴. Трагедію мізоцьких євреїв автор відтворює також на основі усно історичних свідчень⁵, а Андрій Усач, розглядаючи роль місцевих винуватців Голокосту за допомогою усних свідчень наводить факти злочинів поліцейських в Мізочі⁶.

Висвітлює трагедію мізоцьких євреїв каталог до виставки музею «Топографія терору» та фонду «Меморіал убитим євреям Європи» в Берліні в 2016 р.: «Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944». Видання має англо-німецьку (2016 р.) та україно-білоруську доповнену версії (2021 р.⁷). За обсягом його можна віднести до міжнародного дослідження,

¹ Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії, 1939–1955. Рівне: О.Зень, 2010. 254 с.

² Михальчук Р. Трагедія мізоцьких євреїв в контексті Голокосту на Рівненщині. Слов'янський вісник, вип. 11. Рівне, 2011. С. 96–100; Михальчук Р. Особливості політики Голокосту в південній Рівненщині (на прикладі Здолбунівського району). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту, вип. 21. Рівне, 2011. С. 304–315.

³ Михальчук Р. Створення та функціонування Рівненського гетто, *Intermarium: історія, політика, культура*. Вип. 10. 2022. С. 73–92.

⁴ Михальчук Р. Становище євреїв в гетто генеральної округи «Волинь-Поділля». Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Рівне: РВВ РДГУ. 2017. С. 275–276.

⁵ Михальчук Р. Нові свідчення про Голокост в Мізочі (за результатами усної історичної проекту у липні-серпні 2016 р.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ, вип. 29. Рівне, 2017. С. 265–274.

⁶ Усач А. То не німці...»: місцеві винуватці Голокосту у неєврейських усноїсторичних свідченнях», *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть*: зб. наук. праць, ред. Г. Грінченка. Київ: АРТ КНИГА, 2021. С. 143–161.

⁷ Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944. Каталог виставки музею «Топографія терору». Київ: Фамільна друкарня «Huss», 2021. 340 с.

адже у створенні проекту брали участь більше двадцяти науковців різних країн. Видання розповідає про вбивства євреїв на теренах Радянського Союзу, а окремий розділ (с. 40–83) присвячено Голокосту в Мізочі, як містечку, на прикладі якого було показано специфіку «Голокосту від куль» у Східній Європі. Текст та ілюстрації книги висвітлюють передвоєнне становище мізоцьких євреїв, під час Голокосту та пам'ять про катастрофу в післявоєнний час. На світлинах фотографа Густава Гілле, який служив в жандармерії в містечку показано розстріл євреїв під час акції в жовні 1942 р.⁸.

Цінний матеріал для даного дослідження можна зустріти в монографії Олександра Круглова, Андрія Уманського та Ігоря Щупака про Голокост в Україні⁹, а також в монографіях дослідників західної історіографії: Іцхака Арада¹⁰, Дугласа Хунеке¹¹, Карела Беркгофа¹², Тоні Джадта¹³, Венді Лауер¹⁴, Шмуеля Спектора з класичним дослідженням про Голокост волинських євреїв¹⁵ тощо.

Використані у дослідженні джерела дають можливість різносторонньо аналізувати заявлену проблему з погляду жертв, катів та свідків завдяки їхнім свідченням. Спогади жертв Голокосту (євреїв) та свідків подій (неєвреїв) представлені відеокolleкціями Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США; відеокolleкцією Яхад-Ін Унум в Парижі; свідченнями мізочан, взятих особисто автором дослідження під час усної історичної проєкту¹⁶. Широко проаналізовані свідчення єв-

⁸ Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944. Каталог виставки музею «Топографія терору». Київ: Фамільна друкарня «Huss», 2021. С. 53–55.

⁹ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», губернаторство «Транснистрия»: монография. Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2016. 564 с.

¹⁰ Ицхак А. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Д.: Центр «Ткума ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. 816 с.

¹¹ Huneke Douglas K. The Moses of Rovno: The Stirring Story of Fritz Graebe, a German Christian Who Risked His Life to Lead Hundreds of Jews to Safety During the Holocaust. New York. Dodd Mead. 1985. 208 s.

¹² Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. К.: Вид-во «Часопис „Критика”», 2011. 454 с.

¹³ Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. К.: Наш формат, 2020. 928 с.

¹⁴ Лауер, Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. К., Зовнішторгвидав України; УЦВІГ, 2010. 368 с.

¹⁵ Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. Jerusalem: Yad Vashem, 1990. 383 s.

¹⁶ Михальчук Р. Нові свідчення про Голокост в Мізочі (за результатами усної історичної проекту у липні-серпні 2016 р.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ, вип. 29. Рівне, 2017. С. 265–274.

реїв Меморіальної книги пам'яті Мізоца та архіву Яд Вашем в Єрусалимі.

Голокост очима винуватців у Мізочі дають можливість аналізувати архівно-кримінальні справи з Управління СБУ в Рівненській області на засуджених поліцейських в Мізоцькій районній поліції та «Щоденник невідомого члена ОУН»¹⁷, де автор рефлексував щодо вбивства євреїв, який зберігається в ДАРО¹⁸. Важливими є енциклопедичні видання, що висвітлюють Голокост в Мізочі: енциклопедія гетто та таборів¹⁹ та загалом про Голокост на території СРСР²⁰.

В Україні документально підтверджено існування 442 гетто²¹. На основі польського досвіду Альфред Розенберг ввів таку ж систему на теренах Райху²². Найбільше гетто в Райхскомісаріаті «Україна» існувало в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» – близько 150²³.

Указ про створення гетто Ерїх Кох видав 5 вересня 1941 р.²⁴. На Рівненщині перші з них почали утворюватися через місяць (Деражне, Костопіль, Березне тощо). Мізоцьке гетто було створено в березні 1942 р. після перших масових вбивств євреїв Рівненщини. Кількість євреїв, які перебували в гетто – предмет дискусій, адже в наукових

виданнях існують різні цифри і налічують від 1,7 тис.²⁵ до 2500 – 3500 тис. євреїв²⁶.

Гетто в Мізочі було створено в центрі містечка, де традиційно проживало багато євреїв²⁷. Єврей Ісаак Розенблат згадував, що окупанти розділили місто на дві частини – арійську і єврейську зони: «наспраць закрили у гетто і спорудили барикади, аби не можна було пройти»²⁸.

При формуванні території гетто місцева окупаційна влада враховувала думку юденрату. Такі свідчення надає Ашер Гілберг, який зазначав, що гетто було відкритим після його створення – євреї могли виходити, а християни заходити і без перешкод контактували з неєврейським населенням²⁹. Свідчення українців теж це підтверджують. Праведниця світу Марія Мосійчук згадувала, що євреї та зокрема врятована її сім'єю єврейка Софія Горнштейн могла виходити з гетто по продукти харчування: «От, то дамо їй то картоплі, то цибулі, то молока, то якийсь кусочок сала»³⁰. Дослідник Олександр Круглов зазначав: «по скільки гетто залишалось відкритим і не було оточене стіною чи іншими бар'єрами, то люди могли вести господарські справи, купувати їжу та торгувати речами»³¹.

Дані свідків вказують про наявність огорожі з дерев'яним парканом, який мав колючий дріт, підключений до електрики³², інші ж свідки зазначали, що дроту не було³³. Огорожу в гетто встановлювали самі євреї, її висота була 3 м³⁴.

При переселенні на дільницю всі євреї, які проживали поза її межами повинні були покинути власні домівки і примусово переселитися в окреслений квартал. Нікому не робили винятків,

¹⁷ Згідно з публікацією Петра Русина, автор «Щоденника» мав ім'я Семен і 1943 р. йому мало виповнитись 20 років. Народився і жив у с. Дермань з батьками поблизу монастиря. Щоденник розпочало 1 вересня 1942 р. і закінчено 7 січня 1943 р. В роки німецької окупації працював у Дермані помічником агронома, підпорядковувався Мізоцькому районному крайсландвірту. Із запису, зробленого 7 вересня 1942 р. видно, що в цей час його призначено зв'язковим підрайонного проводу ОУН. Це призначення сприймав з гордістю: «Цей ж для мене вже ступінь у життю. І з кожним прибіг часу вибиваюсь на вищий щабель драбини, яка приставлена до великої політичної мети» (Русин П. Лише догорають останки. Червоний прапор. 1991. 14 червня, № 113. С. 3).

¹⁸ ДАРО, ф. 30, оп. 2, спр. 83.

¹⁹ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe / vol. ed. Martin Dean. Washington: Indiana University Press, 2012. Vol. 2. 1962 s.

²⁰ Холокост на території СРСР: енциклопедія, гл. ред. И. Альтман. 2-е изд. М.: Рос. полит. энциклопедия (РОССПЕН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2011. С. 587.

²¹ Холокост на территории СССР: энциклопедия, гл. ред. И. Альтман. 2-е изд. М.: Рос. полит. энциклопедия (РОССПЕН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2011. С. 210.

²² Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. К.: Зовнішторгвидав України; Укр. центр вивчення іст. Голокосту, 2010. С. 113.

²³ Михальчук Р. Становище євреїв в гетто генеральної округи «Волинь-Поділля». Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали Х Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Рівне: РВВ РДГУ. 2017. С. 275.

²⁴ Беркгоф К. Жива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. К.: Вид-во «Часопис „Критика”», 2011. С. 78.

²⁵ Холокост на территории СССР: энциклопедия, гл. ред. И. Альтман. 2-е изд. М.: Рос. полит. энциклопедия (РОССПЕН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2011. С. 587.

²⁶ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe / vol. ed. Martin Dean. Washington: Indiana University Press, 2012. Vol. 2. S. 1427.

²⁷ Михальчук Р. Особливості політики Голокосту в південній Рівненщині (на прикладі Здолбунівського району), Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. Рівне: РДГУ, 2011. Вип. 21. С. 308.

²⁸ USC SFI VHA, Testimony 38507. Isaac Rozenblat.

²⁹ «Mizoch – its Life and its Annihilation» by Asher Gilberg, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>

³⁰ USC SFI VHA, Testimony 38193, Mariia Moseichuk.

³¹ Ghettos in German-Occupied Eastern Europe / vol. ed. Martin Dean. Washington: Indiana University Press, 2012. Vol. 2. S. 1427.

³² USC SFI VHA, Testimony 38193, Mariia Moseichuk; USC SFI VHA, Testimony 38669, Nikolai Slobodiuk.

³³ YIU, Testimony 574U.

³⁴ USC SFI VHA, Testimony 38669. Nikolai Slobodiuk.

навіть хворим. Микола Слободюк згадував про сусідську сім'ю єврея Янкеля Бродського, який жив через дорогу. В Янкеля була астма – він задихався. Приїхала підвода з поліцейськими, і його примусово забрали в гетто з чотирма дітьми³⁵.

Згідно з вказівками Еріха Коха, у селах з єврейським населенням менше 200 осіб гетто не створювались³⁶. Тому в міста часто переселяли євреїв, що мешкали в сусідніх селах. Мізоцький єврей Янкев Мендюк зазначав, що з усіх навколишніх хуторів зібрали євреїв і розмістили їх у гетто³⁷. Зокрема, в Мізоч було переселено євреїв з Дерманя (всього 11 сімей – 44 особи)³⁸. За розповіддю В. Судгальтера, дерманські євреї потрапили в Мізоч на початку жовтня 1942 р., а в середині того ж місяця разом з мізоцькими євреями під час акції були розстріляні³⁹.

Саме наприкінці свого існування мізоцьке гетто почало активно поповнюватися німецькими євреями. Це пояснюється тим, що восени 1942 р. єврейське питання на Рівненщині в більшості міст було вирішено, а гетто розгромлені. Мізоцьке гетто ліквідоване одне з останніх в регіоні разом зі Здолбунівським та Острозьким. Тому в них намагалися знайти притулок інші врятовані євреї. Янкев Мендюк лаконічно про це писав: «На початку вересня [1942 р.] до нас у гетто приїхали євреї-втікачі з Дубна: Варкович та Озерян». Їхнє гетто було ліквідовано, а кордони Дубно були оголошені «judenfrei». Разом з Мізоцьким гетто Мендюк згадував Здолбунів, який «залишався як острів у бурхливому морі, де досі жили євреї»⁴⁰.

³⁵ USC SFI VHA, Testimony 38669, Nikolai Slobodiuk.

³⁶ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. К.: Зовнішторгвидав України; Укр. центр вивчення іст. Голокосту, 2010. С. 114.

³⁷ «Memories of a Partisan» by Yankev Mendiuk, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

³⁸ Михальчук Р. Становище євреїв в гетто генеральної округи «Волинь-Поділля». Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Рівне: РВВ РДГУ, 2017. С. 275.

³⁹ В. Судгальтер згадував, що євреї жили в Дермані у селі багато років. До початку війни в селі проживало 15 сімей, які налічували 80 чоловіків, жінок і дітей. При окупації німцями теренів Волині, дерманські євреї не пішли за Червоною Армією, оскільки вірили в чесність і порядність німців і таким чином потрапили в пастку. На початку жовтня 1942 р. їх відправили до Мізоча, а в середині жовтня разом з євреями Мізоча їх розстріляли («Derman, the Village» by W. Sudgalter, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz179.html#Page193>).

⁴⁰ «Memories of a Partisan» by Yankev Mendiuk, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

Євреї Йона Олікер та Гала Копит теж згадували у Мізочі про євреїв з Дубно, Варкович, Озерян, «де вже не було життя»⁴¹, а також з Рівного та Кременця⁴². Зокрема, Йона Олікер згадував історію, коли бранців гетто вели на розстріл, він втік з колони і заховався під містком р. Стубелки. Там він побачив жінку, яка виявилася з Берестя над Бугом. Вона п'ять разів втікала під час ліквідації з різних гетто, зокрема і мізоцького⁴³.

Доповнюють перелік євреїв з інших населених пунктів, які були в Мізочі свідчення неєвреїв (українців). Про євреїв с. Півче, головами яких були Ушер та Аврум згадував Роман Германюк⁴⁴, з Варковичів, Озерян, Дерманя, Гульчі, Півче – Роман Дмитрук⁴⁵, з Польщі – Текля Демидюк⁴⁶.

Умови проживання євреїв в обмеженому просторі були не лише фізичним, а й психологічним випробуванням. Всі будинки гетто були перенаселені. За словами Янкева Мендюка, люди жили в кімнатах, на горищах, у підвалах – скрізь було тісно і задушно⁴⁷.

Дружні контакти допомагали долати труднощі з житлом. Будинок Джорджа Ганзберга опинився в гетто, і його батько домовився, щоб до них вселили сім'ю Айзенгарт (подружжя та три доньки), з якими товаришували: «Шмуель Айзенгарт і мій батько були друзями, вони разом молилися, сиділи разом під час молитви, молилися разом, і вони були дуже дружні»⁴⁸. Так само на території гетто опинився будинок Нахума Копита, у якого зупинились Яків Розенштейн і його мати Цівія, а до сестри Копита переїхала родина Перлмуттерів із села Півче⁴⁹.

Важче було євреям, які були змушені покинути свої домівки і шукати нове житло. Так, врятована згодом Софія Горнштейн при створенні гетто жила в іншому будинку, не в своєму⁵⁰. Сім'я Розенблатів змушена була переїхала в інший будинок, переповнений людьми, а їхня родина жила в одній

⁴¹ YIUA, 03/2232. Testimony of Gala Kopyt, арк. 5.

⁴² YIUA, 0.3/2223. Testimony of Yona Olikier, арк. 5.

⁴³ YIUA, 0.3/2223. Testimony of Yona Olikier. – арк. 9.

⁴⁴ Інтерв'ю з Романом Германюком 1931 р.н., архів Романа Михальчука, 12 серпня 2016 р.

⁴⁵ Інтерв'ю з Романом Дмитруком 1932 р.н., архів Романа Михальчука, 12 серпня 2016 р.

⁴⁶ Інтерв'ю з Теклею Демидюк 1937 р.н., архів Романа Михальчука, 12 серпня 2016 р.

⁴⁷ «Memories of a Partisan» by Yankev Mendiuk, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

⁴⁸ USC SFI VHA, Testimony 46431, George Ganzberg.

⁴⁹ «How I Was Saved from Death in Mizoch» by Max Weltfreint, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>

⁵⁰ YVA, M.31. File 5445/7233, арк. 11.

кімнаті, де вони були «на голові один у одного»⁵¹.

В перенаселених будинках важкими були умови проживання. Багато сімей користувалися одним туалетом, які були спільними. Санітарні умови були в незадовільному стані. Існував резервуар з водою, але не було гарячої води. З цього резервуару слід було носити воду. В холодну пору року не було чим отоплювати приміщення, тому грілися власним диханням⁵². Домівки бранців гетто не могли бути для них надійним прилистом, адже українська поліція часто проводила в них обшуки: «Вони шукали зброю і забирали все, що забажали. Інколи били і мучили» – зазначав Янкев Мендюк⁵³.

В гетто на євреїв чекали антисемітські заходи. Бранці потрапляли туди вже пограбованими, адже не було можливості забрати з собою все майно. Постійні реквізиції за допомогою українських та єврейських поліцейських позбавляли євреїв матеріальних цінностей і їм доводилося жити за рахунок мізерних пайків, які виділялись в гетто. Єврей Нахум Копит згадував, що неєвреям було наказано уникати будь-яких контактів з мешканцями гетто. Українець Семен, автор власного щоденника від 8 вересня 1942 р. нотував, що вхід до «жидівської дільниці» був суворо заборонений. Про це попереджали «зубаті таблиці з написами на німецькій мові»⁵⁴.

Ще на початку окупації містечка євреїв змусли носити розпізнавальні знаки. Згідно наказу «районного коменданта народної міліції міста Мізоча» від 22 липня 1941 р. «жидівському населенню» з 14 років носити на правій руці спеціальні позначки – білі пов'язки з синіми шестикутними зірками⁵⁵. Нахум Копит зазначав, що євреям наказали носити білі стрічки завширшки 10 см на лівій руці, на кожній з яких була вишита блакитна єврейська зірка⁵⁶. В період гетто євреї про-

довжували їх носити, особливо коли виходили за його межі на роботу. Українець Володимир Бідюк (свідок вбивства євреїв) пояснював, чому на його думку, євреї повинні були носити розпізнавальні знаки в ділянці серця та на спині: якщо «мічені» тікатимуть, німецька куля повинна була наздогнати втікачів прямо в серце⁵⁷.

Психологічно було важко носити такі позначки. Відзнаки не лише перетворювали їхніх власників на об'єкти нападів та принижень, а й створювали загрозу життю як від окупантів, так і від цивільних неєврейських жителів. Така ситуація, як відмічає Венді Лауер, відбивала в євреїв бажання виходити зі своїх домівок⁵⁸.

Аналізуючи впливи владних заходів на реакцію неєврейських жителів до становища жертв Голокосту, дослідник Тонні Джадт висловував: «Якщо влада беззаконно поводить себе з твоїм сусідом – бо він єврей, має добру освіту, є представником етнічної меншини, потрапив у немилий режиму або й просто так, - чому ти сам маєш його поважати? Насправді часто було розумно діяти на випередження і заслужити прихильність влади, зробивши капость сусідові»⁵⁹.

Серед інших обмежень в гетто – заборонено їсти м'ясо, розводити домашніх тварин і птицю⁶⁰. Такі умови змушували шукати різні шляхи виходу із ситуації, зокрема завдяки нелегальній торгівлі. Тому, за словами Нухума Копита, в їхній сім'ї «м'яса не бракувало». Він згадував випадок, коли його мама готувала придбаного в обмін гусака, у гетто влаштувала обшук українська поліція. Коли вони дійшли до горщиків у печах, мама швидко вилила гусака в підвал»⁶¹.

Нелегальна торгівля врешті могла стати причиною смертельного покарання. Відомий випадок про купівлю євреями корови в українця Терентія Парфенюка, за що двох євреїв стратили на шибениці в центрі містечка⁶². Єврейка Клер

⁵¹ USC SFI VHA, Testimony 38507. Isaac Rozenblat.

⁵² USC SFI VHA, Testimony 38507. Isaac Rozenblat; Михальчук Р. Трагедія мізоцьких євреїв в контексті Голокосту на Рівненщині. Слов'янський вісник, вип. 11. Рівне, 2011. С. 97.

⁵³ «Memories of a Partisan» by Yankev Mendiuk, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>

⁵⁴ ДАРО, ф.Р-30, оп. 2, спр. 83, арк. 3.

⁵⁵ ДАРО, ф. Р.-22, оп. 1, спр. 15, арк. 2; Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941-1945: Документи і матеріали, ред. О. Мартинова (Львів: Каменяр, 1989), 18; Михальчук Р. Особливості політики Голокосту в південній Рівненщині (на прикладі Здолбунівського району)» Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту, вип. 21, Рівне, 2011. С. 306.

⁵⁶ «How I Was Saved from Death in Mizoch» by Max Weltfreint, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>

⁵⁷ YIU, Testimony 574U; Інтерв'ю з Володимиром Бідюком 1924 р.н., архів Романа Михальчука, 8 серпня 2006 р.

⁵⁸ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. К.: Зовнішторгвидав України; Укр. центр вивчення іст. Голокосту, 2010. С. 115.

⁵⁹ Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. К.: Наш формат, 2020. С. 58.

⁶⁰ «How I Was Saved from Death in Mizoch» by Max Weltfreint, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>

⁶¹ «How I Was Saved from Death in Mizoch» by Max Weltfreint, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>

⁶² Відомий випадок в Мізочі, коли за домовленість єврея Гельмана та українця Терентія Парфенюка в гетто була відправлена корова, про що стало відомо німцям. В центрі Мізоча поставили шибеницю. Селянину повісили на шию таблицю

Борен зазначала, що для неї 5-річної дівчинки, ця страта найбільше запам'яталася в гетто: *«То було публічна страта, декілька людей були страчені, а на грудях у них були таблички. Вже потім я зрозуміла, чи хтось мені пояснив, що то були євреї, яких спіймали на контрабанді їжі до гетто. Я пам'ятаю, як вони висіли там з великим знаком по всіх грудях»*⁶³.

Місцеві жителі, порушуючи накази окупантів, часто самі приносили продукти харчування до гетто, вимінюючи їх в євреїв за речі (одяг, взуття, дорогоцінності), або давали просто так. На теренах Волинь-Поділля в рапорті айнзацгрупи від 10 квітня 1942 р. вказувалося: «Євреї з міст зараз сконцентровані в єврейських кварталах, але не повністю ізольовані... Селяни приїжджають в міста вимінювати [у євреїв в гетто] продукти на одягу та інші речі, в яких вони нуждаються»⁶⁴. В одному зі спогадів згадується, що єврейка подарувала золоте кільце жінці, яка носила подукти в мізоцьке гетто⁶⁵. В цьому контексті ізраїльський дослідник Шмуель Спектор, зазначав, що для селян «голодні євреї були хорошими торговими партнерами»⁶⁶.

Часто продукти приносили однолітки євреїв, які мали товаристські довоєнні стосунки. Марія Гуц згадувала: *«Йдучи в місто, ми брали в кишені або в полотняні торбинки картоплю, яблука і підкидали за огорожу. Може, когось хтось навчив з дорослих, а може додумалися самі, адже в гетто були діти нашого віку, яких ми добре знали, з якими спілкувалися. Іноді, граючись, хтось казав: «Давайте понесем жидам картоплю». Усі розбігались по домах, хтось не приходив, а більшість приходили з картоплею та яблуками. Хлопці винайшли ще один оригінальний спосіб допомоги: стріляли з гетто з рогаток маленькими яблуками та грецькими горіхами. На такі пустощі з охорони ніхто не звертав уваги»*⁶⁷

ку з написом: «Так буде з кожним, хто торгує з євреями» і так вели його через все місто. Його не повісили (донька просила за батька внцівців на колінах), і для нього все закінчилося переляком, посивів. Однак єврея Гельмана повісили. За цією процедурою спостерігали жителі Мізоча, яких в приказному порядку змусили з'явитися на площу (Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії, 1939–1955, Рівне: О.Зень, 2010. С. 67–68).

⁶³ USC SFI VHA, Testimony 18572. Claire Boren.

⁶⁴ Ицхак А. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Д.: Центр «Ткума ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. С. 655.

⁶⁵ Інтерв'ю з Теклею Демидюк 1937 р.н., архів Романа Михальчука, 12 серпня 2016 р.

⁶⁶ Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. Jerusalem: Yad Vashem, 1990. S. 133.

⁶⁷ Лист Марії Гуц до Романа Михальчука, архів Романа Михальчука, 19 квітня 2009 р.; Михальчук Р. Трагедія мізоцьких

євреїв в умовах продовольчої кризи, бранці гетто в пошуках продуктів харчування намагалися перебратися на «арійську» сторону. Найбільше це вдавалося малим дітям та підліткам, яким конституція тіла дозволяла легше проникати через отвори в огорожі гетто. Діти йшли до місцевих жителів і просили їжу, інколи вимінювали її за речі, або ж пропонували свої послуги як робітників. Таким чином, змінювалися традиційні сімейні ролі забезпечення харчуванням сім'ї – це робили діти, а не батьки. Про це свідчать історії 8-річного єврея Мендюка, який пробирався з гетто на роботу через огорожу до селян і за це отримував харчі, молоко⁶⁸; Семена Велінгера, який проникав на «арійську» сторону, переодягався в селянський одяг і пас худобу в селян за хліб, картоплю. Потім зароблене приносив для сім'ї в гетто⁶⁹; Ісаака Розенבלата, який в 12 років в одному з сіл поблизу Мізоча у вдови випасав корів. Два менші брати Ісаака – Янкель та Лейбел (10 і 11 років) працювали в єврея, який випікав хліб, а старший брат Ісаака працював на цукровому заводі. Зранку ходив на роботу, а увечері вертався ночувати в гетто. В умовах, де всі члени сім'ї були задіяні, сім'я справлялася і як він зазначав: *«я не голодував, тому що завжди приносив щось з села. Коли я уходив, ця жінка завжди мені давала що-небудь з собою додому». Інші брати теж працювали, то ж тож, той «що працював у пекарні, приносив трохи хліба, а я приносив дещо з села, і отже, кожний з нас приносив що-небудь додому, таким чином ми змогли вижити, тобто ми не помирили з голоду. І це продовжувалося до того часу, коли одного дня не закрили гетто»*⁷⁰.

Слід зазначити і на диференціації становища бранців гетто. Наприклад, Джордж Ганзберг, згадував, що його сім'я в порівнянні з іншими євреями почувалася добре: *«Я впевнений, що були люди, які страждали набагато більше, ніж ми, тому що, як я вже згадував, мій батько був досить заможним, тому нам було чим торгуватися. У нас було за що вижити. Іншим було нелегко»*⁷¹. Ашер Гілберг взагалі зазначав, що в гетто нічого не бракувало: *«Євреї знали, що робити.*

євреїв в контексті Голокосту на Рівненщині. Слов'янський вісник, вип. 11. Рівне, 2011. С. 97.

⁶⁸ «Memories of a Partisan» by Yankev Mendiuk, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page65>

⁶⁹ Велингер С. Лиш плач детей оглашает мертвую тишину. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. Книга 1. ред. Борис Забарко. К.: 2006. С. 227.

⁷⁰ USC SFI VHA, Testimony 38507. Isaac Rozenblat.

⁷¹ USC SFI VHA, Testimony 46431. George Ganzberg.

Борошно, фрукти, овочі та навіть багато м'яса потайки ввозили в гетто». Зважаючи на таку ситуацію, євреї Мізоча вірили, що «Бог не наведе на них зла». Навіть тоді, коли приходили вцілілі євреї з сусідніх поселень і розповідали про вбивства навкруги і що потрібно негайно тікати в ліси, мешканці мізочького гетто не вірили їм. Як згадував Гілберг: «Вони продовжували буквально сидіти біля своїх горщиків з м'ясом і вірити, що з нами цього не станеться»⁷².

Іншою ознакою перебування в гетто була примусова праця. Окупанти намагалися максимально використати економічний ефект від праці євреїв. З іншого боку, єврейські робітники теж були захищені в постійній зайнятості, адже це створювало ілюзію виживання із-за потреби мати робочу силу.

Робота була як в гетто, так і поза ним. За свідченнями Василя Прищепи, євреїв виводили з гетто на скотокладовище під спасівським лісом. Рови поблизу цукрового заводу викопували теж євреї⁷³.

Мізочький цукровий завод – одне з найбільших підприємств, яке використовувало працю євреїв. Оскільки завод за день до ліквідації гетто виготовляв продукцію, то жертви не думали, що їх будуть знищувати. Йона Олікер згадував, що за тиждень до ліквідації гетто цукровий завод запрацював, тому євреї, що працювали, не думали, що буде їхній кінець: «Не може бути, що то вже має бути наш кінець. Якби хотіли ліквідувати гетто, тоді не запускали б завод»⁷⁴.

Еміль Голдбартен, який працював на заводі (розвантажувач цукрові буряки) ще до створення гетто в грудні 1941 р. працював безкоштовно, як він зазначав: «Я був змушений працювати за так»⁷⁵. Інший єврей Вейнфронд згадував, що на цукровому заводі були охоронці зі зброєю, які стежили, щоб робітники не втекли і добре працювали⁷⁶. Умови виконання робіт були важкими, працювали практично за харчі. Янкев Мендюк згадував, що їм (євреям) «було доручено виконати найважчу роботу, і за це нам дали 120 грамів хліба, кілька основних продуктів і трохи грошей. Поділившись серед членів родини, ми отримували

ли б по 30 грамів хліба за штуку»⁷⁷.

Крім роботи на мізочькому цукровому заводі та лісопилні⁷⁸, працю мізочьких євреїв використовували в інших містах – Здолбунів та Рівному. Спогади про Здолбунів та фірму Josef Jung, де працювали мізочькі євреї під керівництвом інженера Германа Гребе (Праведника) залишив Джордж Ганзберг. Робота була важкою, «їжі нам не давали – чашку кави, шматок хліба і все» – згадував Джордж Ганзберг⁷⁹. Подальша доля мізочьких робітників переплітається з катастрофою рівненського гетто. Групу робітників з 80 чол. перевели працювати в Рівне. Коли ж для Германа Гребе стало відомо про наміри вбити рівненських євреїв, то Гребе своїх єврейських працівників відпустив по домівках. «Отже, цього Гребе я ніколи не забуду... він був гуманною людиною. І я думаю, я думаю про 18 осіб з нашого містечка, які вижили [завдяки йому]»⁸⁰. Коли ж 13 липня 1942 р. Гребе дізнається про заплановане вбивство мешканців рівненського гетто, йому вдалося вивести звідти 74 своїх робітників та їхніх дружин, серед яких 60 жителів Мізоча⁸¹.

Інший мізочький єврей Макс Вельтфрайнт про умови праці в Здолбунів згадував: «Умови роботи були жахливі. Я відчув безнадію, коли вперше побачив людей з Мізоча, яких раніше за мене відправили на примусові роботи. Особливо я пам'ятаю жахливий вигляд Моттеля Сізака, батька двох дітей, який важко дихав, коли штовхав тачку із землею. Робота з тачкою не дозволяла зупинятись, навіть зробити ковток свіжого повітря, адже коли зупинялася одна людина, усе коло одразу зупинялося. А якщо хтось вимушено затримувався, бо полишили сили, наглядачі вели його до сараю і жорстоко били»⁸².

Часто праця була методом знуцання над жертвами. Нахум Копит зазначав, що євреї були змушені виконувати різну абсолютно безглузду роботу, єдиною метою якої було довести їх до від-

⁷² «Mizoch – its Life and its Annihilation» by Asher Gilberg, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz003.html#Page3-45>

⁷³ Інтерв'ю з Василем Прищепою 1931 р.н., архів Романа Михальчука, 6 серпня 2016 р.

⁷⁴ YVA, O.3/2233, Jona Olikier, арк. 5.

⁷⁵ USC SFI VHA, Testimony 07722. Emil Goldbarten.

⁷⁶ USC SFI VHA, Testimony 38537, Me'ir Veltfroynd.

⁷⁷ «Memories of a Partisan» by Yankev Mendiuk, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>

⁷⁸ Холокост на території СССР: енциклопедія, гл. ред. И. Альтман. 2-е изд. М.: Рос. полит. энциклопедия (РОССПЕН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2011. С. 587.

⁷⁹ USC SFI VHA, Testimony 46431. George Ganzberg.

⁸⁰ USC SFI VHA, Testimony 46431. George Ganzberg.

⁸¹ Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941-1944. Каталог виставки музею «Топографія терору», Київ: Фамільна друкарня «Huss», 2021. С. 49.

⁸² «How I Was Saved from Death in Mizoch» by Max Weltfreint, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>

чаю⁸³. Важкі роботи поєднувалися з моральним приниженням та фізичним насиллям, що нерідко ставало причиною смерті. Наприклад, з Мізоча у Здолбунів примусово забрали Йону Олікера, незважаючи на те, що він мав перепустку робітника в мізоцькому цукровому заводі⁸⁴. Олікера побив німець Макс Схмале за те, що той покинув робоче місце розбивати лід на залізничних колесах з іншою групою євреїв. Також він побив Ліпу Схоенфельда з Мізоча, який потім помер⁸⁵. Вельфрайнт про скалічення та смерть єврейських робітників згадував, що такі випадки не були рідкістю. Як приклад, – виснаженого працюю та голодом єврея-біженця застрелив «як собаку» солдат СС. Юденрату він повідомив, що застрелив юнака, бо «такі не повинні марнувати хліб»⁸⁶.

Мізоцьке гетто проіснувало до 14 жовтня 1942 р. 29-31 серпня 1942 р. на нараді гебітскомісарів генералбецирку «Волинь-Поділля» в Луцьку було оголошено ліквідувати останні гетто генералбецирку⁸⁷. Євреї Мізоча могли здогадуватися про їхню смертельну участь, адже втікачі з інших містечок розповідали про ліквідацію інших гетто та вбивство євреїв навкруги⁸⁸. Як зазначав Ісаак Розенблат: *«Ми прекрасно знали про ці чутки, ми добре знали про те, що було у Дубно, що було у Здолбуніві, також, усі ці містечка знаходилися поряд. А про Рівне, скажімо, ми знали, що там ліквідували гетто»*⁸⁹.

В ніч з 12 на 13 жовтня 1942 р. підрозділи німецької та української поліції оточили гетто. О 4 год. ранку єврейські робітники мали вийти з гетто на роботи у Здолбуніві, але їх не випустили. Ставало очевидним, що смерті не уникнути, тому деякі євреї почали підпалювати свої будинки, щоб не потрапили в руки ворога. Близько 8-ї год. ранку німецька поліція, СС, гестапо та українські поліцейські зайшли до гетто і вимагали, щоб усі євреї взяли з собою їжу на три дні та зібрались на

ринку, звідки їх мали переправити до поїзда для «переселення»⁹⁰.

Поліцейський районної мізоцької поліції Володимир Виногородський згадував, що тоді отримав наказ від коменданта мізоцької жандармерії Дрекса вислати всіх поліцейських для оточення домівок євреїв і їх конвоювання на вказане місце страти. Під час конвоювання євреї намагалися втікати, тому гестапівці і поліцейські втікачів розстрілювали⁹¹.

Ще до організованого розстрілу маємо підстави стверджувати, що багато євреїв було вбито на місці. Про це свідчать рядки «Щоденника» члена ОУН. У ньому автор порівнює Мізоч та Рівне і зазначає, що в Рівному в більшості вдалося зігнати євреїв разом, бо ті не вірили в можливість масового розстрілу, а в Мізочі менше вдалося зігнати, а більше вбито на місці. По містечку поширювалася чутка: «б'ють жидів у Мізочі»⁹², «З найблищих осель ще вночі було чути голосне і часте співання крісів, а також тривожне ахкання браунінгів»⁹³.

Таким чином, у гетто було вбито кілька десятків євреїв, що підтверджують інші джерела. За свідченнями Мейєра Розенבלата в гетто було багато вбитих євреїв, які намагалися втекти. Українець Василь Прищепа підтверджував, що близько 40 євреїв було вбито та закопано в ямі поблизу гетто, які були застрелені при втечі. На сьогодні місце локації знаходиться на вул. Б. Хмельницького поблизу приміщення старої школи⁹⁴. В радянські роки там випадково школярами було виявлено людські останки (кістки). Було розкопано цю траншею та закидано землю, щоб школярі не заразилися (1974 р.)⁹⁵.

Джордж Ганзберг згадував українського поліцейського, який застрелив жінку та її 4-5-річну дитину на руках, з якою вона намагалася втекти: *«Хлопець, якого я знав, який виріс серед євреїв,*

⁸³ «In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest» by Nahum Kopit, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html#Page33>

⁸⁴ YIUA, 0.3/2223. Testimony of Yona Olikar, арк. 6.

⁸⁵ YIUA, 0.3/2223. Testimony of Yona Olikar, арк. 7.

⁸⁶ «How I Was Saved from Death in Mizoch» by Max Weltfreint, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>

⁸⁷ Ицхак А. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945). Д.: Центр «Ткума ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. С. 387.

⁸⁸ При ліквідації гетто в Рівному в липні 1942 р., двоюрідному брату Ісааку Розенבלата вдалося врятуватися завдяки допомозі німця. Після втечі він прибув у Мізоча і розповів місцевим євреям, що сталося (USC SFI VHA, Testimony 38507. Isaac Rozenblat).

⁸⁹ USC SFI VHA, Testimony 38507. Isaac Rozenblat.

⁹⁰ «Memories of a Partisan» by Yankev Mendiuk, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page69>; Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», губернаторство «Транснистрия»: монографія. Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2016. С. 490.

⁹¹ АУ СБУ РО, спр. 12463, арк. 10.

⁹² ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 83, арк. 10 зв.

⁹³ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 83, арк. 10 зв.

⁹⁴ Інтерв'ю з Василем Прищепою 1931 р.н., архів Романа Михальчука, 6 серпня 2016 р.;

Михальчук Р. Нові свідчення про Голокост в Мізочі (за результатами усноїсторичного проєкту у липні-серпні 2016 р.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ, вип. 29. Рівне, 2017. С. 268.

⁹⁵ Інтерв'ю з Раїсою Волос 1962 р.н., архів Романа Михальчука, 13 серпня 2016 р.

говорив на їдиш застрелив дитину, а потім застрелив її», – згадував Ганзберг⁹⁶. Українець Василь Прищепа теж став свідком, як поліцейський з с. Мізочик застрелив жінку з дитиною⁹⁷.

Єврей Довід Фліттер, згадуючи як українські поліцейські застрелили дитину Сроліка, почувши що вона плаче в укритті гетто, розповідав, як вони брутально поводитися з іншими єврейськими дітьми: *«З вікна горища я бачив, як вбивці витягали з усіх кутків малих єврейських дітей і кидали їх у селянські вози, які стояли напоготові біля аптеки Фінкля. Діти плакали і кричали, а вбивці сміялися. Це нагадало мені часи, коли ми відправляли гусей на бійню. У будь-якому разі з тими гусьми поводитися краще. Ми намагалися не поранити їх. Цих маленьких єврейських дітей кидали у вози, як вже забитих гусей...»*⁹⁸.

Фліттер зазначав, що коли група євреїв вибралася зі своїх схованок і дісталися до огорожі гетто, там стояли двоє українських поліцейських, озброєні двома іржавими рушницями. Євреї просили їх пропустити, але марно – їх прогнали з глузуванням та погрозами. *«Тепер, оглядаючись назад, я розумію, наскільки це було безглуздо і нерозумно: ми, близько 30 молодих людей, стояли там і благали двох вбивць, озброєних двома іржавими рушницями. Ми могли б легко втекти і бути вільними». Замість того, щоб зробити це, ми побігли назад до наших схованок», – згадував Фліттер*⁹⁹.

Гейтскомісар Маршал наказав вивісити оголошення про винагороду тим, хто б розкрив схованки євреїв і погрожував покаранням том, хто їх переховував. Відомо про випадок, коли через 2 тижні після акції, Маршалові доповіли про дві групи євреїв, які переховувалися в підвалах Мізоча. Їм кинули солону з ганчірками з бензином. П'ять молодих євреїв були змушені тікати від полум'я, а шестеро старших чоловіків померли від задухи¹⁰⁰.

Після оточення та здійснення облави в гетто було взято під охорону 1500 чол.¹⁰¹. Колону євре-

їв пригнали до рову за цукровим заводом, де розстріляли, в тому числі загинули члени мізоцького юденрату, яким німці обіцяли порятунок: Абе Стефель, Єйне Неміровер. Шмуель Буніс, Мелех Гесак, Монек Ріднер, Талер, комендант поліції Блуменкранз¹⁰². Згідно акту НДК, в Мізочі було розстріляно 3500 євреїв¹⁰³, але згідно інших даних 1500 євреїв (з 1700 євреїв 200 згоріло в гетто)¹⁰⁴. Поліцейський Виногородський теж зазначав, що під масового вбивства євреїв в Мізочі восени 1942 р. євреїв було близько 1500 чол.¹⁰⁵. Окремо в документах значаться 200 євреїв, які згоріли в полум'ї, коли євреї влаштували повстання та підпал в гетто. За іншими даними, кількість спалених осіб могли бути 175 чол, про що свідчить окремий список. Зокрема, аналіз кількісних даних з даного списку свідчить, що з 175 чол. найстаршому вбитому було 70 років (1872 р.н.), а наймолодшим трьома дітям – по 4 роки на 1942 р. (1938 р.н.)¹⁰⁶.

Висновки

Отже, втілюючи плани по моральному та фізичному винищенню євреїв, окупанти включали не лише безпосередню ліквідацію жертв Голокосту, а й їхнє особливе правове становище. Заходи сегрегації в гетто, перетворювали їх в об'єкт приниження та експлуатації, створювали ґрунт для подальших знущань та переслідувань.

При застосуванні єврейської праці на найважливіших роботах, експлуатацією та виснажливими умовами на роботах відбувалося вбивство єврейських робітників та максимально використовувалася економічний ефект від їхньої праці.

В гетто євреї потрапляли вже пограбованими, адже не було можливості забрати з собою все майно. Подальший грабунок в гетто окупантами став одним із засобів позбавлення умов для існування, адже такі умови унеможлилювали матеріально підтримувати своє життя. Майно євреїв ставало в нагоді владі та цивільним жителям.

Примусові роботи, носіння спеціальних позначок, обмеження в продуктах харчування робило євреїв соціальними ізгоями, тому перебування в

⁹⁶ USC SFI VHA, Testimony 46431. George Ganzberg.

⁹⁷ Усач А. То не німці...»: місцеві винуватці Голокосту у неєврейських усноісторичних свідченнях», Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть : зб. наук. праць, ред. Г. Грінченка. Київ: АРТ КНИГА, 2021. С. 150.

⁹⁸ "Dovid Flitter Tells His Story" in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page111>

⁹⁹ "Dovid Flitter Tells His Story" in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page111>

¹⁰⁰ Huneke Douglas K. The Moses of Rovno: The Stirring Story of Fritz Graebe, a German Christian Who Risked His Life to Lead Hundreds of Jews to Safety During the Holocaust. New York. Dodd Mead. 1985. S. 86.

¹⁰¹ ДАРО, ф.Р-534, оп.1, спр. 3, арк. 196.

¹⁰² YIUA, 0.3/2223. Testimony of Yona Olikier, арк. 8

¹⁰³ Кількість 3500 вбитих євреїв в акті Надзвичайної комісії включає загальну кількість розстріляних жертв з жовтня 1942 р. до січня 1943 р. (ГАРФ, ф. 7021, оп. 71, спр. 59, арк. 6.; ДАРО, ф.Р-534, оп.1, спр. 3, арк. 196).

¹⁰⁴ Дослідник Олександр Круглов зазначає, що з наявних в гетто 1700 чол. – 200 євреїв загинули в пожежі під час повстання, а решту розстріляли (Холокост на території ССРСР: енциклопедія, гл. ред. И. Альтман. 2-е изд. М.: Рос. полит. энциклопедия (РОССПЕН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2011. С. 587).

¹⁰⁵ АУ СБУ РО, спр. 12463, арк. 10.

¹⁰⁶ ГАРФ, ф. 7021, оп. 71, спр. 59, арк. 14-18.

гетто було не лише фізичним випробуванням, а й моральним.

Отже, перед ліквідацією гетто та вбивством євреїв система антисемітських мір, що обмежувала або позбавляла прав в євреїв була максимально задіяна до жертв Голокосту. Євреїв дегуманізовано та перетворено в об'єкт принижень. Як і всі інші гетто, Мізоцьке гетто було розгромлено. Після ліквідації євреїв 13-14 жовтня 1942 р. єврейська громада Мізо́ча перестала існувати і вже не відновилася.

Перспективи подальших досліджень. В статті не було проаналізовано повстання, яке

відбулося в процесі ліквідації Мізоцького гетто 13-14 жовтня 1942 р. Цей напрям дослідження є актуальним для наступної розвідки. Крім того, перспективним видається з'ясування ролі спостерігачів, ставлення місцевих жителів до трагедії євреїв розгромленого гетто.

Подяки. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам; Меморіальному фонду єврейської культури за підтримку досліджень Голокосту; команді «Мережа пам'яті» за надані транскрипти відеоінтерв'ю Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США.

References

«Dovid Flitter Tells His Story» in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page111>

«In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest» by Nahum Kopit, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html#Page33>

«Derman, the Village» by W. Sudgalter, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz179.html#Page193>

«How I Was Saved from Death in Mizoch» by Max Weltfreint, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>

«Memories of a Partisan» by Yankev Mendiuk, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

«Mizoch – its Life and its Annihilation» by Asher Gilberg, in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>

Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe / vol. ed. Martin Dean. Washington: Indiana University Press, 2012. Vol. 2. 1962 s.

Hunke D. The Moses of Rovno: The Stirring Story of Fritz Graebe, a German Christian Who Risked His Life to Lead Hundreds of Jews to Safety During the Holocaust. New York. Dodd Mead. 1985. 208 s.

Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. Jerusalem: Yad Vashem, 1990. 383 s.

USC SFI VHA, Testimony 07722. Emil Goldbarten.

USC SFI VHA, Testimony 18572. Claire Boren.

USC SFI VHA, Testimony 38193, Mariia Moseichuk.

USC SFI VHA, Testimony 38669, Nikolai Slobodiuk.

USC SFI VHA, Testimony 38507. Isaac Rozenblat.

USC SFI VHA, Testimony 38537, Me'ir Veltfroynd.

USC SFI VHA, Testimony 38669, Nikolai Slobodiuk.

USC SFI VHA, Testimony 46431, George Ganzberg.

YIU, Testimony 574U.

YIUA, 0.3/2223. Testimony of Yona Olikier.

YIUA, 03/2232. Testimony of Gala Kopyt.

YVA, M.31. File 5445/7233.

АУ СБУ РО, спр. 12463.

Berkhof K. Zhnyva rozpachu: zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskoioi vladoiu. K.: Vyd-vo «Chasopys „Krytyka”», 2011. 454 s.

Velynher S. Lysh plach detei ohlashaet mertvuiu tyshynu. Zhyzn y smert v epokhu Kholokosta. Svydetelstva y dokumenty. Knyha 1. red. Borys Zabarko. K.: 2006. S. 224–232.

HARF, f.-7021, op. 71, spr. 59.

DARO, f.R.-22, op. 1, spr. 15.

DARO, f.R-30, op. 2, spr. 83.

DARO, f.R-534, op.1, spr. 3.

Dzhadt T. Pislia viiny. Istoriiia Yevropy vid 1945 roku. K.: Nash format, 2020. 928 s.

Ytskhak A. Katastrofa evreev na okkupyrovanykh terytoryiakh Sovetskoho Soiuzu (1941-1945). D.: Tsentri «Tkuma LTD»; M.: Tsentri «Kholokost», 2007. 816 s.

Interviu z Vasylem Pryshchepoiu 1931 r.n., arkhiv Romana Mykhalchuka, 6 serpnia 2016 r.

Interviu z Volodymyrom Bidiukom 1924 r.n., arkhiv Romana Mykhalchuka, 8 serpnia 2006 r.

Interviu z Raisoiu Volos 1962 r.n., arkhiv Romana Mykhalchuka, 13 serpnia 2016 r.

Interviu z Romanom Hermaniukom 1931 r.n., arkhiv Romana Mykhalchuka, 12 serpnia 2016 r.

Interviu z Tekleiu Demydiuk 1937 r.n., arkhiv Romana Mykhalchuka, 12 serpnia 2016 r.

Kruhlov A., Umanskyi A., Shchupak Y. Kholokost v Ukraini: Reikhskomysaryat «Ukrayna», hubernatorstvo «Transnystryia»: monohrafiia. Dnypro: Ukrainyskyi ynstitut yzucheniia Kholokosta «Tkuma»; ChP «Lyra LTD», 2016. 564 s.

Lauer V. Tvorennia natsyistskoi imperii ta Holokost v Ukraini. K.: Zovnishtorhvydav Ukrainy; Ukr. tsentr vyvchenniia ist. Holokostu, 2010. 368 s.

Lyst Marii Huts do Romana Mykhalchuka, arkhiv Romana Mykhalchuka, 19 kvitnia 2009 r.

Masovi rozstrily. Holokost vid Baltiiskoho do Chornoho moria, 1941-1944. Kataloh vystavky muzeiu «Topohrafiia teroru», Kyiv: Familna drukarnia «Huss», 2021. 340 s.

Mykhalchuk R. Mizoch: trahichni storinky istorii, 1939–1955, Rivne: O.Zen, 2010. 254 s.

Mykhalchuk R. Novi svichchennia pro Holokost v Mizochi (za rezultatamy usnoistorychnoho proiektu u lypni-serpni 2016 r.). Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii: nauk. zapysky RDHU, vyp. 29. Rivne, 2017. S. 265–274.

Mykhalchuk R. Trahediiia mizotskykh yevreiv v konteksti Holokostu na Rivnenshchyni. Slovianskyi visnyk, vyp. 11. Rivne, 2011. S. 96–100.

Mykhalchuk R. Osoblyvosti polityky Holokostu v pivdennii Rivnenshchyni (na prykladi Zdobunivskoho raionu), Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii : nauk. zapysky Rivnenskoho derzh. humanitarnoho un-tu. Rivne : RDHU, 2011. Vyp. 21. S. 304–315.

Mykhalchuk R. Stanovyshche yevreiv v hetto heneralnoi okruhy «Volyn-Podillia». Nauka, osvita, suspilstvo ochyma molodykh: Materialy X Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh naukovtsiv. Rivne: RVV RDHU. 2017. S. 275-276.

Mykhalchuk R. Stvorennia ta funktsionuvannia Rivnenskoho hetto, Intermarum: istoriia, polityka, kultura. Vyp. 10. 2022. S. 73-92.

Rovenshchyna v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny Radianskoho Soiuzu. 1941-1945: Dokumenty i materialy, red. O. Martynova. Lviv: Kameniar, 1989. 223 s.

Rusyn P. Lyshe dohoraiut ostanky. Chervonyi prapor. 1991. 14 chervnia, № 113. S. 3.

Usach A. To ne nimtsi...»: mistsevi vynuvatsti Holokostu u neievreiskykh usnoistorychnykh svichchenniakh», Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy KhKh–KhKhI stolit : zb. nauk. prats, red. H. Hrinchenko. Kyiv: ART KNYHA, 2021. S. 143-161.

Kholokost na terytoryi SSSR: entsyklopediia, hl. red. Y. Altman. 2-e yzd. M.: Ros. polyt. entsyklopediia (ROSSPIeN): Nauchno-prosvytytelnyi tsentr «Kholokost», 2011. 1143 s.